

Олена Курганова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ ІСУСА ХРИСТА В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ПОЕЗІЇ СЕРЕДИНИ – XVII ст.

у статті розглянуто семантичні особливості лексики на позначення особи Ісуса Христа, що є наскрізним образом поезії українського бароко середини XVII ст. Основними семантичними типами називання Ісуса Христа визначено пряме, перифрастичне і комбіноване називання.

Ключові слова: номінація особи, українська барокова поезія, лексико-семантичне поле.

Лексичні засоби називання особи в українській мові неодноразово привертала увагу дослідників. В історичному аспекті цього питання торкалися П. Білоусенко, А. Майборода, Г. Малишко, Т. Молодід, Н. Москальова, Ф. Непийвода, І. Олійник, І. Петличний, П. Плющ, О. Симонova, В. Токар та ін. (бібліографію їх праць див.: [4, с. 190–211]). Завдяки роботам О. Кровицької [4] та М. Брус [2], виконаним на різностильовому мовному матеріалі XVI–XVIII ст., вже досить докладно досліджено семантичну та словотвірну структуру чоловічих і жіночих особових номінацій в старouкраїнській мові. Проте актуальним лишається розгляд лексики на позначення особи в межах текстів одного стилю, зокрема, художнього, де різні номінації особи виступають синонімічними мовними засобами об'єктивації образу головного героя твору і водночас є засобами когезії тексту.

Релігійна спрямованість як визначна риса української барокової літератури зумовлює поширеність у ній образів Бога, Богородиці та святих, а на мовному рівні – відповідної лексики, що позначає ці образи. Зокрема, у бароковій поезії середини XVII ст. найчастотнішим є образ Ісуса Христа, а отже, лексика на його позначення – вагома складова поетичної мови бароко. Мета даної статті полягає у виявленні та систематизації лексики, на позначення образу Ісуса Христа в українській бароковій поезії середини XVII ст.

Матеріалом нашого дослідження стали анонімні та авторські (І. Армашенка, Л. Барановича, Г. Бутовича, Й. Волковича, Й. Галятовського, П. Гученського, С. Почаського, А. Радивилівського, Я. Седовського, А. Скульського, С. Ставницького, Д. Туптала, А. Филиповича, В. Ясинського) поетичні тексти українського бароко, вміщені у збірнику «Українська поезія. Середина XVII ст.» [8]. За жанрово-тематичними особливостями аналізовані тексти, за класифікацією В. Кречотня, можна розподілити на такі групи:

1) метафізична поезія (гімни, псалми, епіграми, присвячені Богу в трьох його іпостасях, Богородиці, святим; ліричні медитації на теми життя і смерті; полемічні інвективи проти іновірців); 2) «етикетна» поезія (панегірики визначним особам, геральдичні та дескриптивні вірші, серйозні й гумористичні вірші-оразії, приурочені до різдвяних і великодніх свят); 3) громадсько-політична поезія (вірші, пісні, думи про переможні битви та поразки козацького війська) [8]. У всіх трьох групах виявлено лексеми та сполучення лексем, у семантичній структурі яких є апеліяція до референта «Ісус Христос». З огляду на цей факт, матеріалом дослідження стали поетичні тексти не лише релігійної, а й світської тематики. Загалом було відібрано 135 поетичних текстів, у яких ми виявили більше ніж 200 лексем та сполучень лексем на позначення особи Ісуса Христа.

За способом презентації семантики іменування особи Ісуса Христа в бароковій поезії виділені номінації досить різноманітні. Ми розподілили їх на три типи: 1) пряме називання; 2) перифрастичне називання; 3) комбіноване називання.

Пряме називання особи Ісуса Христа виражено лексемами, що безпосередньо апелюють до референта «Ісус Христос». За християнським віровченням, Ісус Христос є Боголюдиною, тобто має подвійну сутність. В його особистості поєднано «всю повноту божественної природи» з її безтілесністю та понадчасовістю і «всю конкретність людської природи», тобто етнічну належність, вік, тілесність, час народження і смерті [1, с. 107]. Тому прямими номінаціями особи Ісуса Христа є лексеми, що називають референта а) на ім'я: «Ісус» (14), «Христос» (32), «Ісус Христос» (2) (у дужках після прикладів позначено кількість вживань лексеми в різних текстах); б) за допомогою особового займенника: «Ти» (19), що є однією з найдавніших форм

звертання до Бога в монотеїстичних релігіях [6, с.36], а також «Он» (19); в) за сутністю: «Бог» (19), «Господь» (6), «Бог-человѣк» (2).

На протизагагу прямому, перифрастичне іменування, яке дослідниця мовостилу барокової поезії І. Гуцуляк називає «ономастичним перифразом» з огляду на його вживання для образної характеристики різноманітних осіб [3, с. 8], номінує Ісуса Христа за однією з найсуттєвіших ознак його особистості. Перифрастичні називання Ісуса Христа в бароковій поезії становлять розгалужену систему найменувань референта за особливостями його діяльності, соціального статусу, родинної належності, за рисами зовнішності та характеру. Тому за основу для класифікації перифрастичних іменувань Ісуса Христа можемо взяти традиційну для назв осіб семантичну класифікацію: 1) назви за родом діяльності; 2) назви за соціальним станом; 3) назви за родинними стосунками; 4) назви за внутрішніми властивостями [пор: 4, с. 8]. Кожна з названих лексико-семантичних груп, своєю чергою, також семантично неоднорідна. Відповідно до способу характеристики образу Ісуса Христа виділяємо підгрупи, а в їхніх межах – ряди, об'єднані спільним значенням.

1. Лексико-семантична група називання образу Ісуса Христа за родом діяльності охоплює лексику на позначення дій референта стосовно людини; дій, суб'єктом яких виступає референт; дій, що пов'язані з основними етапами життя людини. Тому в цій групі ми виділяємо такі підгрупи: 1.1) назви за напрямом діяльності стосовно людства; 1.2) назви, що стосуються подій із життя референта.

1.1. До підгрупи назви за напрямом діяльності стосовно людства належать ряди лексем зі значенням а) рятівник: «спас» (4), «спаситель» (4), «откупитель» (2), «збавитель» (2), «спасти всѣх рачитель», «месія», «бѣсов поборець», «земних іскупитель», «звитязца смерти», «ада побѣдитель», «царь болѣзни», «правдивий астроном з-под землѣ виводить звѣзды душ святых отцев», «глухой ноци и темной просвѣтитель», «освѣтил-єс темниє нашѣ нынѣ грѣхи, а провадиш нас смутних до вѣчной потѣхи» та ін.; б) творець світу: «творець» (10), «створитель» (4), «создатель свѣта», «творець свѣту» (2), «вышних создатель», «яже сѣтворил еси вся дары благая», «содѣтель», «архангелов творец», «творець неба», «слонца, луни, дробних звѣзд правдивий створитель», «котрий небо рукою своєю виставил и слонце огнистое на оном поставил» та ін.; в) джерело життя: «живот» (5), «животдавец» (2), «жизни начальник», «жрудло живота», «существом неприступный живый источник» та ін.; г) основа світу: «вседержитель»

(2), «алфа и омега», «котрый небо и землю вь горсти маєт», «красуголн камень» та ін.; г) проповідник волі Бога: «учитель» (3), «слово» (2), «Божіє Слово» (2), «пророк», «Іеремѣа истный» та ін.; д) утішитель: «утѣха», «ку радости душевной скорая поспѣха», «єдина в скорбех утѣха», «скорбящим радость», та ін.; е) виявляє турботу про людей: «пастыр», «жених церковний», «напоивый сладкою водою в пустыни», «жезл старости» та ін.; є) втілив Бога в плоть: «одежда красного Отца небесного», «небеснаго монархи вѣчная оздоба», «образ вѣчного отца» та ін.; ж) жертва: «изволил еси страсть и смерть подяти и кров свою нещадно о нас изліяти», «агнец Божій, вземляй грѣхи всего мѣра», «душу твою за нас положиный» та ін.; з) суддя: «предвѣчный он судья справедливый», «судія, сѣдяща високо».

1.2. Підгрупа назв, що стосуються подій із життя референта поділяється на ряди лексем, об'єднаних такими значеннями: а) народження: «родивий ся, яко агнец, в стайнѣ», «народенный» та ін.; б) виконання обрядів: обрізання «Обрѣзаніє плоти пріємый пречистой», принесення новонародженого в храм «Стрѣтенный и пріятный старцем, ждущим смерти», хрещення «Крестивыйся во Іердани, явлей в Бозѣ тройцу»; в) творення чудес: «Образ твой оставлей нам нерукотворенный», «лице твоє, Боже, На обрусь оставил еси нам», «преображенія свѣт явлей на Фаворѣ»; г) страждання і пониження: «за тридесят сребрников проданный», «в вертоградѣ пот крове изливый, прискорбен быв до смерти, трижди ся моливый», «страждый в узах на руках и раму, от уз адских подая свободу Адаму», «на судищи біенный з ланиту», «из риз твоих на страсть совлеченный», «язв премного при столпѣ терпѣвый» та ін.; г) смерть: «мертвый», «мертв быв и погребенный», «умерший»; д) воскресіння: «воскресший» (2), «с побѣдою вьскресый от мертвых тридневно», «котрый нинѣ з мертвых рачил встати», «феникс единый» та ін.

2. У групі назв референта за соціальним станом виокремлюються дві підгрупи, що характеризують високий соціальний статус референта на землі та його панівне становище на небі. Відповідно, перша підгрупа об'єднує лексеми зі спільним значенням «носій земної влади», а друга – зі значенням «носій небесної влади».

2.1 Підгрупу лексем на позначення референта за характеристикою «носій земної влади» складають лексеми: «пан» (7), «цар» (3), «монарха», «кроль», «цар царем» (4), «пан над паны», «цар над цары» (2), «потужный гетман», «в Іерусалим на царство вшедый на осляти» та ін.

2.2. Підгрупа зі значенням «носій небесної влади» складається з лексем: «**вышних сил гетман**», «**вожд сил небесних**», «**царь силам**», «**СаваоѠ**», «**небесный владыка**», «**цар Неба**» (4), «**царь небесный**» (4), «**небесный монарха**», «**небесный кроль**», «**найвышший монарха сам небом керуєт**», «**пан, котрого ся моцарства боят, херувімы с серафімы с страхом стоят Творца своего дивне ся лякаючи и твари свои пред ним закриваючи**» та ін.

3. Подібно до попередньої лексико-семантичної групи, на дві підгрупи розділено лексеми із групи *назв за родинними стосунками*, де референта названо через його належність як до земної, так і до небесної родини.

3.1. До першої підгрупи, відповідно, належать лексеми «**син**» (7), «**отрок**», «**первенець**», «**з матки-панни человек**», «**сын Маріи**», «**отець**», «**пречистаго клас Маріи плода**» та ін.

3.2. До другої – лексеми «**сын Божій**» (8), «**сын єдинородний**» (4), «**предвѣчний сын**», «**слово, роженне от отца пред вѣки**», «**небесный отрок**» та ін.

4. І нарешті, у лексико-семантичній групі називання Ісуса Христа *за зовнішніми ознаками та внутрішніми властивостями* можна виділити лексеми на позначення референта через ставлення до нього; через визначні риси його особистості та зовнішності; через його особливі властивості. Таким чином, у цій групі окреслюється чотири семантичні підгрупи: 4.1) той, що викликає позитивні емоції; 4.2) той, що вирізняється зовнішніми рисами; 4.3) той, що володіє високими моральними якостями; 4.4) той, що виявляє надприродні властивості.

4.1. У першій підгрупі лексеми на позначення позитивних емоцій, які викликає референт, розподіляємо на лексичні ряди відповідно до назв емоцій: а) любов: «**возлюблений**», «**любезний**», «**любий**», «**любимый**», «**облюбленец милий**», «**свѣт очій**», «**сонце**» (2), «**сладкій**» (2), «**пресладкій**», «**сладость**» (2), «**сокровище**», «**желаніє**» та ін.; б) радість: «**радость**» (4), «**веселіє**», «**квѣток, которий-то нас барзо тѣшит**» та ін.

4.2. Підгрупа назв за зовнішніми ознаками об'єднує лексеми зі значенням гарний: «**предвѣчна красота**», «**краснѣйший**», «**ієсьсеов цвіт**», «**над всѣ оздобнѣйший**», «**прекрасный**» та ін.

4.3. У підгрупі назв референта за моральними якостями виділяємо ряди лексем, об'єднані назвою якості: а) добрий: «**благій**», «**благодѣтель, в коєм нѣсть проступства**», «**добродій**», «**добрый**» і т. д.; б) щедрий: «**многій в щедротах**», «**всѣм щедр**»; в) милостивий: «**неизреченный во милости**», «**всѣх вмѣщаєт нетѣсно, всѣх пріємлет, всѣм рад**», «**многомилостив**» та ін.; г) люблячий: «**многія любве**

исполненный», «**всѣх любить**»; г) невинний: «**безгрѣшный**» (2), «**безвинный**», «**невинный**» (2), «**пречистый**», «**агнец**» (2), «**баранок невинный**», «**жадной нѣмаш змазы, жадного грѣху, жадной проказы**» і т. д.; д) покірний: «**кроткомолчаливий**», «**пан покоры**»; е) морально бездоганий: «**муж по сердцу Божию**», «**святый**», «**пресвятый**», «**всѣх достойнѣйший**» та ін.; є) справедливий: «**справедливости сонце**».

4.4. Лексико-семантичну підгрупу назв референта за його надприродними властивостями представлено лексичними рядами зі спільною семантикою а) понадчасовості: «**безсмертний**», «**превѣчний мір**», «**предвѣчна денница /ранішня зоря/**» та ін.; б) єдності в Трійці: «**в Троицѣ славимый**»; в) наділений благодаттю «**сѣмя благословенно**», «**цар славы**»; г) всемогутності: «**силен єст вся творити, силен єст вся дати, в десной богатство, славу, власть имать держати**», «**злотопронестий истинный титан**».

Пряме і перифрастичне називання можуть бути розширені характеристиками, що надають їм додаткових відтінків значення: «**Христос распятый**», «**ласкавий монарха**», «**наймильший сын**» (2), «**Ісус сладкій**» (4) та ін.

Комбіноване називання поєднує в собі ознаки прямого і перифрастичного називання і являє собою називання референта на ім'я, за назвою особи чи за назвою чину, поєднане із назвою за функцією чи ознакою. Найбільш поширеними є сполучення імені та назви за родом діяльності «**Христос Спас**» (3), «**спаситель наш Ісус Христос**», «**Ісус-творец**», «**Христос краеугольный камень**», «**древо живота Ісус**»; імені та назви за статусом «**Христос пан**» (3), «**Христос, глава церкви**» (4), «**Христос, цар слави**» (2), «**Христос монарха**» та ін.

Як видно із вищенаведених прикладів, іменування Ісуса Христа в бароковій поезії досить різноманітне не лише з лексико-семантичного, а й з формально-граматичного погляду. Його може бути виражено 1) одним словом – переважно іменником («**Ісус**», «**спас**», «**утѣха**») чи займенником («**ти**», «**он**»), часом прикметником (наприклад, «**любимыи**» і «**превозлюбленный**» у реченні «**Повѣжте, любимыи, где наш пребывает, где превозлюбленный наш уснув, почивает?**», або «**безгрѣшный**» у реченні «**Аще толь многи даны безгрѣшному раны, коль многи сами будутъ грѣшныи караны!**»), рідко дієприкметником (наприклад, «**народженный**» у реченні «**Бысте ся сподобили с народженным оного свѣта**»); 2) словосполученнями – іменник+іменник («**цар неба**», «**создатель свѣта**»), іменник+прикметник («**Ісус невинный**», «**пригвожденный цар**», «**любый сын**»), іменник+займенник («**спас наш**», «**незлюбивый**

агнець»), іменник+дієприкметник («**умерший Ісус**», «**воскресший пан**»); 3) реченнями – переважно односкладними з іменним складеним присудком, вираженим дієприкметником («**Но родивий ся, яко агнець, в стайнѣ, [як агнець, вниди в сердце моє тайнѣ]**», «**Обрѣзаніє плоти прісмый пречистой, [дажд, да страсть ся обрѣжет плоти ми нечистой]**»). Номінації референта одним словом переважають у прямому типі називання Ісуса Христа, словосполученням – у комбінованому та перифрастичному називанні, за винятком лексико-семантичної підгрупи «назв, що стосуються подій із життя референта», де домінує номінація за допомогою речення. У називанні Ісуса Христа за допомогою речення, яке О. Кубрякова зараховує до номінативних одиниць з огляду на його властивість іменувати подію [5, с.98], денотатом виступає не особа референта, а дія чи подія, характерна для його особи. Наприклад, речення «**Крестивыйся во Іердани, явлей в Бозѣ троицу**» перифрастично називає Ісуса Христа шляхом апеляції до відомої події з його життя – прийняття хрещення в річці Йордан, під час якого відбулося Богоявлення.

Великий обсяг і семантична повторюваність лексики, що, незважаючи на різне морфологічне втілення, апелює до єдиного референта «Ісус Христос», дає змогу сформувати лексико-семан-

тичне поле іменування Ісуса Христа в бароковій поезії середини XVII ст. У межах даного лексико-семантичного поля, котре розуміємо як «групу слів зі спільною гіперсемою, тобто єдиним (інтегральним) значенням для усієї групи» [7, с. 319], чітко виділяються ядро і периферія. Ядро поля становлять лексеми (слова), що виражають пряме іменування Ісуса Христа (на ім'я, за особою та за сутністю), і, до того ж, є найчастотнішими. Периферію поля творять лексеми (слова, словосполучення, речення), що перифрастично, або комбіновано (прямо і перифрастично) називають референта за однією з його рис, а тому лише частково виражають значення центрального поняття поля.

Отже, поширений в поезії українського бароко середини XVII ст. образ Ісуса Христа втілюється за допомогою лексики (слів, словосполучень, речень), що формує розгалужене лексико-семантичне поле із ядром – прямим називанням Ісуса Христа – і периферією, розділеними на лексико-семантичні групи його перифрастичними називаннями, а також комбінованими називаннями. Перспективу даного дослідження ми вбачаємо у порівнянні структури лексико-семантичного поля називання Ісуса Христа у бароковій поезії зі структурою відповідного лексико-семантичного поля в традиції літургійної молитви.

1. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник / С. Аверинцев. – К. : Дух і літера, 2004. – 640 с.
2. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI–XVII століть: словотвір і семантика. Автореферат дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
3. Гуцуляк І. Мовостиль українського поетичного бароко: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.
4. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір / О. Кровицька. –

- Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 213 с.
5. Кубрякова Е. С. Номінативний аспект речової діяльності / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986, – 158 с.
6. Миронюк О. Історія українського мовного етикету / О. Миронюк. Звертання. – К. : Логос, 2006. – 167 с.
7. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол. В. Русанівський та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2007. – 852 с.
8. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. І. Креко-тень, М. М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1992. – 679 с.

O. Kurhanova

LEXICAL-SEMANTIC REPRESENTATION OF JESUS CHRIST'S IMAGE IN UKRAINIAN BAROQUE POETRY OF 17TH CENTURY

The article presents semantic features of lexica, which denotes the image of Jesus Christ in Ukrainian baroque poetry of 17th century. Main semantic types of Jesus Christ's naming are direct, paraphrase and combined naming.

Keywords: nomination of person, baroque poetry, lexical-semantic field.